

PAPP KLÁRA

NEMESI TÁRSADALOM AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGBEN

Külső hatalomtól, a Habsburgoktól kaptak különleges címet azok a fejedelmek, akik birodalmi hercegek lettek. Báthory Zsigmondnak 1594-ben adtak birodalmi hercegi címet, s 1622-ben, a királyi címről való lemondásakor Bethlen Gábornak is ezt a címet adományozták.

Az erdélyi nemesi társadalom sajátosságai

■ Szulejmán szultán akaratából I. János király felesége és csecsemő fia megkapta a Tiszától keletre fekvő országrészt. Mégis igen hosszú folyamat zajlott le 1571-ig, amikor a speyeri egyezmény megkötését követően létrejött az Erdélyi Fejedelemség, amelyet a kortársak röviden Erdélynek neveztek. Ekkorra alakult ki a terület kettős függése (a Magyar Királyságtól és az Oszmán Birodalomtól), formálódott az egykori vajdaság és a Partiumnak nevezett vármegyék területi egysége, amelynek pontos határait a Habsburg-uralkodóval kötött megállapodásban rögzítették.

Az új erdélyi államban a királyságbeli és a vajdasági hagyományok összetevői egyaránt érzékelhetőek. A vajdaságban – ahol a nemesség alapja esetenként a partikuláris és nem az országos kiváltság – a Mátyás-kor politikája meghatározó hatásokat eredményezett. Az uralkodó elleni 1467. évi lázadás megtorlása egyértelműen megszüntette a nagybirtokot, s megnövelte a vajdai birtokállományt.¹ A lázadó főurak birtokai ugyanis a vajdához kerültek, de őt az udvar gazdasági intézkedéseivel kellően tudta ellenőrizni. A birtokviszonyok átrendeződése természetesen jelentősen hatott az 1437. évi kápolnai unióval megszerveződött vajdaságbeli rendiség belső erőviszonyaira. A vármegyék magyar nemessége gyengült az egész közösségre kiterjesztett szabadsággal bíró székelyek és az autonómia jogaival élő szászföldiek szabadságával szemben.

A Magyar Királyságban az 1498. évi törvények jól elkülönítették a bandériumállítás jogával bíró bárói nagybirtokos, arisztokrata réteget. Az országos méltóságot betöltő országbárok helyett, akiknek rangja nem volt örökölhető, a 22. tc. szövege szerint 42 család kapott feladatot az uralkodótól önálló bandérium állítására. Erdélyből a mindenkori vajda és a székely ispán számára írták elő a kötelezettséget, de a később a fejedelemségben szerepet vállaló családok tagjai közül Szapolyai János, Drágffy Bertalan erdélyi vajda s Báthory György is személy szerint szerepelt a bárók sorában.²

Amikor 1549–1552 között elkészült az ország nagyobb részére kiterjedő portális összeírás, Bihar vármegye 11 329,5 összes portájából két egyházi birtok az ezer portaszámmal jellemezhető nagybirtokhoz tartozott: a váradi katolikus püspökség (3204 porta) s a váradi káptalan (1449 porta) egyaránt ebben a birtokkategóriában szerepelt.³ A világi nagybirtokosok legjelentősebb képviselője Török János lett, akinek éppen Debrecen mezőváros birtoklásával (1218 porta) emelkedett portái száma 1000 fölé. Szomszédos vármegyékben birtokolt területük és népességük alapján ebbe a kategóriába került pl. a Drágffy család, de 1552-ben már csak a Drágffy Bertalan özvegye kezén lévő portaszámot (217 porta) írták össze. Ha tudjuk, hogy a 100 portán felüli birtok általában már vártartományt jelentett, akkor egyértelmű, hogy a partiumi Bihar vármegye birtokosai jelentős hatalommal (a felsoroltakon túl még Bajony Ferenc 373,5 porta, a Csákyak összesen 631 porta, Telegdy Mihály 142,5 és Telegdy Miklós 257 porta) bírtak.⁴

Középszolnok vármegye 1299,5 portájából 1549-ben Drágffy Gáspár özvegyéé volt 350 porta, Fráter György váradi püspöké 278, Jakchy Mihályé 126,5, a többi 50 porta alatti. Ez azt jelenti, hogy a 100 porta feletti arány 58,1%, s a 0–100 porta közötti kisbirtok 25,4%. Kraszna megyében a 11–100 porta közötti közepes nagyságú birtok aránya 44,1% (363 porta), s 823,5 portából csak 34,8% (287 porta) volt 100 portán felüli birtok. Külön kiemelendő somlyai Báthory András 287 portaszáma, ami mellett a családtagok csak igen kis birtokrészrel rendelkeztek a somlyói uradalomból: Báthory Farkas 13,5, Imre 31, János 9 és özvegy Báthory Miklósné 14,5 portával.⁵

Az adott helyzetben egyértelmű volt, hogy a fejedelemség részévé váló partiumi vármegyék örökletes bárói réteggel, jelentős portaszámot birtokoló vármegyei köznemességgel rendelkeztek, amely részesülni kívánt az új hatalom kínálta lehetőségekből.

A fejedelem hatalma

■ Az erdélyi államban a fejedelem hatalmának alapját a két nagyhatalom közötti egyensúly megeremtése adta. Erdélyen belül a fejedelmi hatalom alapja az a birtoktúlsúly, amely a vajdai birtokokra alapozódott, de amit a 16. század közepén jelentősen megnövelt a katolikus egyház birtokállományának átvétele. A váradi püspökök és a káptalan hatalmas birtokai a fejedelmi fiskus kezére jutva jelentősen hozzájárultak a birtokadományozásokhoz is, illetve kellő alapjaivá váltak a váradi vár átépítésének, megerősítésének, amely erősség az Oszmán Birodalom határán – 1660. évi elfoglalásáig – a fejedelemség nyugati védőbástyája volt. Hasonló a helyzet a gyulafehérvári püspökség birtokvagyonával, illetve magával a palotával, amely Izabella királyné beköltözésétől a mindenkori fejedelem udvarának adott helyet.

A katolikus birtokvagyon felszámolása, az egyházi méltóságok kiszorulása a politikából lehetetlenné tette, hogy a Magyar Királysághoz hasonlóan Erdélyben is megmaradjon a katolikus egyházi nagybirtok befolyásoló szerepe. Az erdélyi protestáns egyházi vezetők részt vettek ugyan az országgyűléseken, de korántsem jutottak olyan meghatározó politikai és hatalmi pozícióba, mint amilyet Magyarországon a katolikus klérus biztosítani tudott magának.

János Zsigmond után Erdély fejedelmeit társadalmi helyzetük indította el a pozíció megszerzésének útján. A 17. század közepéig azokhoz a partiumi vagy királyságbeli nagybirtokos családokhoz tartozó jeles politikusok igyekeztek magukat az erdélyi rendekkel, de elsősorban az oszmán, illetve királyságbeli támogatókkal elfogadtatni, akik Erdélyben is tekintélyre tettek szert. Mindez azt mutatja, hogy a somlyói Báthoryak, Bocskai, a Rákócziak és Thököly Imre nem véletlenül, hanem nagybirtokos, tehetséges arisztokrata mivoltuk miatt kaptak támogatást, s a két említett család ezért szorgalmazhatta a hatalom dinasztián belüli örökítését. Bethlen Gábor a birtokadományok felülvizsgálata és visszavétele alapján szintén megerősítette saját családja birtokalapjait. Az erdélyi birtokos családok tagjai a 17. század közepén akkor kerültek a fejedelmi székbe, amikor a terület kiszolgáltatottsága, az Oszmán Birodalomtól való függése nőtt, s a török érdeke volt a gyengébb, külső befolyástól mentes vezető kiválasztása.⁶

Az erdélyi főnemesség

A) A partiumi nagybirtokosok és az idegen karrierépítők

■ Habsburg Ferdinánd magyar királyságának időszakától a magyar királyi tanácshoz hasonlóan megszűnt az önálló magyar királyi udvar.⁷ Helyette a közös (osztrák, cseh, magyar) udvarban döntöttek el a Magyar Királyság hadi, kül- és gazdaságpolitikai kérdéseit, a törökellenes küzdelmet stb. érintő ügyeit, s a 17. század végéig vissza-visszatérő problémaként foglalkoztak Erdély ügyeivel is, elsősorban az uralkodó jogos igényét kifejezve a királyság részeként számon tartott vajdaság visszaszerzésére-megtartására.

Az Erdélyi Fejedelemség ebben a helyzetben vonzó célpontja lett mindazoknak a családjuk vagy személyes pályájuk építésén fáradozó politikusoknak, akik nagyobb lehetőséget láttak a fejedelem oldalán a karrierépítésre, mint a királyság távoli uralkodója közelében.

A Sopron vármegyei köznemesi családból származó mihályi Csáky Mihály Gosztonyi János erdélyi püspök támogatásával végezte Krakkóban tanulmányait, s 1539-től Erdélyben töltött be különféle egyházi tisztségeket. Izabella mellett kancelláriai titkár, János Zsigmond nevelője, majd az erdélyi kancellária megszervezője volt. Birtokszerzései nyomán több uradalom és mintegy hetven falu birtokosa lett. Horn Ildikó kutatásaiból tudjuk, hogy pályafutása utolsó éveiben „az evangélikus egyház egyik legfontosabb patronusának számított”.⁸

Göncruszkai Kornis Gáspár birtokainak területe Erdélyhez került, ahol Huszt kapitánya, Máramaros vármegye főispánja lett. Báthory Zsigmond fejedelemsége idején a Gyulafehérváron házat építő befolyásos urak közé tartozott, ahol Geszty Ferenc országos főkapitány, Gálfi János, Zólyomi Miklós és mások szomszédságában építkezett.⁹ Harmadik felesége – előbb Mágóchy Gáspár, majd Geszty Ferenc özvegye –, Horváth Anna révén vált Erdély egyik leggazdagabb főúrává, a Küküllő vármegyei Radnót és uradalma birtokosává.¹⁰ Befolyását növelték katonai és diplomáciai feladatainak sikerei (Bécsben, Prágában, Kassán stb.).

Kornis Gáspár fiai közül György és Boldizsár áldozatul esett a Báthory Gábor elleni széki merénylet megtorlásának. Kornis Zsigmond 1613-ig a Magyar Királyság területén uralkodói kegydíjat kapott, s Illésházy özvegyének, Pálffy Katalinnak, valamint sógorának, Daróczy Ferencnek, a Szepesi Kamara elnökének támogatását is élvezte.¹¹ Karrierjét Bethlen Gábor fejedelemmé választása után teljesítette ki, Zaránd és Bihar vármegye főispánja, az ország generálisa, fejedelmi tanácsúr lett, s birtokvagyonát is visszakapta. Bethlen Gábertól új adománybirtokokat is kapott: a bihari Belényes uradalmát, a Zaránd megyei Deszni birtokát.¹²

A fejedelemségbe került magyarországi főurak között volt olyan is, aki a családi kapcsolatok lehetőségeit végül mégis a Magyar Királyságban látta kiteljesíthetőnek, s ezért visszatért oda. Nádasdy Tamás, aki még Szapolyaival került az országrészbe, a fiúsított Kanizsai Orsolyával kötendő előnyös házasság reményében cselekedett.¹³ De hozzá hasonlóan Erdélyből kiindulva épített karriert a 17. században Csáky István és László (tárnokmester, illetve országbíró) vagy a nádori tisztséget betöltő Wesselényi Ferenc is.

B) Rangszerzők

■ A bárói és grófi rangemelések a 16–17. századi Magyar Királyságban az uralkodói politika eszközei voltak. A Habsburg-uralkodók az örökletes bárói címeket éppen a hagyományos arisztokrácia fölötti uralmuk megszilárdítása érdekében osztogatták. Az Erdélyi Fejedelemségben ilyen rangemelésre akkor kerülhetett sor, amikor a terület átmenetileg Habsburg-ellenőrzés alá került, vagy az erdélyi főnemesek vállaltak királyságbeli pozíciókat, amiért uralkodói kegyben részesülhettek.¹⁴

A Luxemburgi Zsigmondtól Bihar vármegyében adományokat szerzett körösszege Csákyak már a 15. században az erdélyi vajdaságban szereztek irányító pozíciókat, a 16. században pedig a fejedelemségben építettek karriert.¹⁵

Csáky István volt az, aki a jelentős erdélyi birtokszerzések mellett kétszer viselte a főkapitányi tiszteletet (egyszer Bocskai ellenfeleként s birtokai és személye ellehetetlenítőjeként, másodszer éppen a fejedelem megbízásából). Kortársai először őt emlegették úgy mint az erdélyi főhatalomhoz a családból a legközelebb álló személyt. Ugyancsak ő volt az, aki a 17. század elején a felvidéki kiköltözést, birtokszerzést elindította azzal, hogy 1603-ban erdélyi birtokainak jó részét elzalogosítva magyarországi zálogbirtokot – Sárospát és Szádvártartozékaival – szerzett. Egyik legutóbbi munkájában Pálffy Géza is róla közölte, hogy 1605 előtt anyagi és politikai indokok alapján bárói rangemelésben részesült.¹⁶

Fia, aki Bethlen Gábor halála utáni politizálásának kudarcra miatt kénytelen volt a királyi Magyarországra távozni, viszonylag gyorsan királyságbeli pozícióhoz jutott, hiszen 1632-ben szendrői főkapitány, sőt megbízatása idejére 1633-tól a várhoz tartozó uradalomnak is zálogbirtokosa lett.¹⁷ Az udvarnak tett szolgálatok jutalmaképpen nyerte el a grófi címet, s 1645-ben lett az uralkodó tárnokmestere.¹⁸ Az öreg tárnokmester harmadik fia, Csáky László a fejedelemségben igyekezett karriert építeni, ő és családja lett az ún. erdélyi ág megalapítója s így a családnak az a tagja, aki a grófi címet Erdélyben használta.

Bárói rangemelésben 1588-ban felsővadász Rákóczi Zsigmond részesült, aki Bocskai idején kormányzó, majd annak halála után Erdély fejedelme lett.¹⁹ Rhédey Ferencet (1610–1667), aki rövid ideig viselte a fejedelmi címet (1657. nov. 2. – 1658. jan. 8.), I. Lipót 1659. január 13-án emelte grófi rangra. Az erdélyi főurak közül grófi címet szereztek még Wesselényiek (1646) s Rákócziak 1664-ben.

Pálffy Géza grófi címről írt egyik legutóbbi tanulmánya utal rá, hogy létezett ún. területi grófi cím is, mint amilyen a Ferdinánd által 1541-ben Nádasdy Tamásnak, Majláth Istvánnak és Szilágyi Jánosnak adott „Fogarasi várának/földjének örökös grófja és szabad ura” cím.²⁰

Erdélyben azoknak a területeknek birtokosai, amelyeket a királyi kincstár birtokaiból a liber baronátus jogával adományoztak el, különleges helyzetbe kerültek. Az országgyűlés azonban 1607-től éppen a liber baronátus, avagy szabad ispánság intézménye ellen hozott intézkedéseket. Ennek ellenére a 17. század elején, a döntést követően Bocskai Miklós a görgényi és a vécsi uradalmat, valamint Sennyei Pongrác a gyaluit birtokolta liber báróként, kivonva magát és birtokait a vármegyei fennhatóság alól.²¹

Külső hatalomtól, a Habsburgoktól kaptak különleges címet azok a fejedelmek, akik birodalmi hercegek lettek. Báthory Zsigmondnak 1594-ben adtak birodalmi hercegi címet, s 1622-ben, a királyi címről való lemondásakor Bethlen Gábornak is ezt a címet adományozták.²²

C) Az erdélyi vármegyék főnemesei

■ A magyarországi gyakorlattól eltérően a fejedelemség vármegyéiben a fejedelem két-két főispánt nevezett ki a helyben birtokos világi nagybirtokosok soraiból. Vármegyebeli birtoknagyságtól függetlenül tehát mindazokat ide kell számítanunk, akik a kinevezésben részesültek.

Jakó Zsigmond Belsőszolnok vármegye példáján nem a birtok, hanem a birtokolt jobbágyság száma alapján kísérelte meg elkülöníteni a 16. századi nemesi társadalom rétegeit. Elképzelésének helyességét alátámasztja, hogy még a 18. században is az ősi jobbágytelkek számától függött a faluhatárból való részesedés, az örökös jobbágyság száma tehát igen lényeges volt a sok részbirtokos közötti faluhatár megosztásában. Jakó a 75 jobbágnál többel rendelkező réteget nagybirtokosnak tekintette (Keresztúri Kristóf 420, Csáky István 138, Kornis Ferenc 123, Haller István 97 és Apafi István 75 jobbággal). Középbirtokosnak vette a 11–50 jobbágyos réteget (37 nemes, akik közül 17 csak tíz és egynéhány jobbággal rendelkezett), a többséget adó kisbirtokosok zömének viszont 2–5 jobbágya volt.²³ A kiváló ötletet azonban nem követte más vármegyék ilyen áttekintése, ezért a fejedelemség egészére hasonló kép nem rajzolható.

A vármegyei nemesség

■ A fejedelemség vármegyéiben élt az erdélyi nemesség zömét alkotó köznemesség. A néhány falut birtokló főnemességgel szemben ez a nemesi csoport kicsi, szórt és esetenként csak a falvakon belül, azok egy részére kiterjedő birtokvagyonnal rendelkezett. Ezzel magyarázható az a sajátosság, hogy az erdélyi falvakban több nemesi család is épített kúriát. A saját részbirtok hasznát ugyanis az úrbéres népesség földjei között fekvő, az allodiumhoz tartozó szántó terméséből és a terményjáradékok beszedése, felélése során vette magához. A földesúr saját gazdaságát így a paraszti gazdaságokhoz hasonló módon művelte. A falvakra kivetett hosszú fuvar részint az uraság érdekében végzett posta, a szükséglet kielégítése érdekében az udvarházba hozott termékek vagy pl. a szőlő műveléséhez szükséges fuvarozás (szőlőkarók, hordók, szüretkor a szőlő, utána a bor) volt. Ha a birtokos más falvakból hozatta a terményjáradékot udvarába, akkor az ehhez szükséges úrdolgában töltött napok száma jelentősen megnövekedhetett.

A vármegyék nemessége számára ezért rendkívül fontosak a jól megkötött házasságok, a gyámságok, a zálogjogon időlegesen használt birtokok, a rokoni kapcsolatok révén kialakítható kapcsolati háló. Az előrejutás módszerei nagyon is hasonlatosak a nagybirtokosok törekvéseihez, de az elérhető célok, a család gyarapodása szempontjából számításba vehető eredmények jóval szerényebbek.

A családtagok személyes képességei és ambíciói révén elérhető vármegyei és udvari tisztségek (a vármegyék két főbírója, két alispánja, kisebb nemesek esetében a vicebírói tisztségek egyike, a jegyző vagy az adószedő feladatai, az udvartartás tagjai), amelyek éppen a szakmai jártasság miatt általában nem évente változtak, hanem hosszabb időszakra állandósultak, tovább bővíthették a kapcsolatok körét, az előrejutás lehetőségét.²⁴ Minden esetben, így a megyei esküdtek esetében is fontos szerepet kapott a tisztségek díjazása, ami kiegészítette a nemesség birtokaiból befolyó jövedelmeket.²⁵ A vármegyei tekintélyes köznemesség súlyát jelzi, hogy a főispánokon

kívül az erdélyi országgyűlésen is képviselőik (főbírák, alispánok, jegyző) vehettek részt.

Hasonló szerepet töltöttek be az egyes várakban vállalt feladatok is. Kornis Gáspár mint huszti kapitány egyik offiálisának, Gávay Miklósnak birtokigényét karolta fel akkor, amikor el akarta érni, hogy „egynéhány jószágocskát kanyarítson ki neki a fejedelem”.²⁶

A váradi, kolozsmonostori és gyulafehérvári konventek levélkeresői is fejedelmi hivatalnokká váltak, s bár életpályájuk során a requisitori feladatok mellett más tevékenységeket is végeztek (tanár, városi hivatalnok, perceptor, nótárius stb.), feladataik színvonalas teljesítését gyakran jutalmazták adományokkal. Kolozsvári Márton deák (1575–1600) Kolozs vármegyében kapott egy birtokrészt, Szentiványi György (1577–1613) egy újabb ingatlant szerzett zálogba – Borbély Ferenc főtéri házat –, Szőlősi István az armális mellé birtokrészt, Pálfi István (1627–1667) 1636-ban évi 500 kőst kapott, s hozzá hasonlóan Kászoni Józsefnek (1646–1659) is „mostani megromlott desi hazának épületire” 4000 kőst utaltak ki. Jelentősen gyarapította birtokvagyonát Benkő Bálint, Szőlősi Gábor és Rákosi Boldizsár is.²⁷ Balásfi János kolozsvári polgár előbb a fejedelmi kancellárián szolgált, s ezért kapott Báthory Istvántól armalist (1582), majd címert, később pedig a Torda vármegyei Kékbük praediumot (1584), végül megvehetett egy gyulafehérvári kiváltságolt kőházat is.²⁸

Gálfi Emőke a birtokok, házak és szőlőföldek adatai alapján kimutatta, hogy a gyulafehérvári káptalan 32 levélkeresője közül harmincnak egy, 14-nek több háza is volt (43,7%), 26 requisitornak egy birtoka, 17-nek több (40%). Szőlőt birtokolt Gyulafehérvár mellett 18 fő, egynél több szőlőt 7.²⁹

Egyértelmű, hogy a hűtlenség címén kezdeményezett birtokelkobzások, a váratlanul megnövekedett terhek (pl. a tatár fogságból való kiváltás költségei) teljesen tönkretelthették a nemesi családokat. A hagyományok megőrzése, az archaikus és sokszor konzervatívnak érezhető vonások a nemesség mindennapi kapcsolatainak, politikájának alakításában éppen a megmaradást célozták, s a túlélés taktikájához tartoztak. A tanultságnak, a fejedelemmel és az udvarral kialakított jó kapcsolatoknak azért értékelődött fel a szerepe, mert a nagybirtokhoz hasonló személyes viszony csak különleges szolgálatok eredményessége nyomán alakulhatott ki s járulhatott hozzá a nemesi család felemelkedéséhez.

A nemesi címszerzők

Armalisták

■ A Magyar Királyságban a 16. századtól a személyes szabadság, az armalista nemesítés tömeges megadása jelentette a legnagyobb horderejű változást a nemesi társadalomban. Szabó István kutatásaiból tudjuk, hogy jelentős számban vonatkozott a birtokadományozás nélküli nemesítés a jobbágyi társadalomra is. A jobbágytartó nemesség természetesen ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy a privilégium megadása csak az ő beleegyezésével történjen.³⁰ Különösen, hogy az arra alkalmas jobbágy, ha a birtokosnak különleges szolgálatokat tett, vagy előre meghatározott összeget fizetett érte, elérhette a telek szolgálat alóli mentességét (exemptio) vagy a személy szabadságának elismerését (manumissio) is.

A Gyulay Ferenc váradi vicekapitány melletti tanúsítvány is azt igazolta, hogy Padrah Bálintot és Istvánt a jobbágyi és paraszti kötelesség alól „felszabadította, annyira, hogy tellyes szabadságot engedett nekik, úgy mindkét ágon levő maradékaiknak, mindenütt és minden helyen, valahol akarnak, menésre, jövésre[...] mely efféle jobbágyi kötelességek alól való feloldozásért és elbocsátásért [...] mielőttünk [...] 200 egész mértékű és folyó jó császári tallérokat adtanak és fizetnek”.³¹ A bir-

tokos itt ugyanúgy engedélyezte egyúttal azt is, hogy majdan armálisért folyamodjanak, mint Csáky László 1652-ben a Margittán lakó Oláh Istvánnak, hogy „ő felségétől commendációkra armálist is nyerhessen”.³²

1583-ban Kornis Gáspár máramarosszigeti szervitora, Szalai János és felesége szerzett címeres levelet, 1587-ben Adorján Pál deák kapott armálist a fejedelemtől.³³ Bogdándi Zsolt a kolozsmonostori konvent requisitorai közül Tordai Imréről (1608–1619) és Szőlősi Istvánról feltételezi, hogy szolgálataik jutalmául nyertek nemesi címet.³⁴

A hivatali szolgálat is lehetett a címeres nemeslevél megszerzésének alapja. Keresztúry Kristóf pl. Báthory Istvántól 1573-ban mint dési sókamarai ispán jutott a nemesi címhez s szerezte meg Szentbenedek birtokát is.³⁵ Sárándi Miklós sólyomkői provisor 1605-ben Bocskaitól kapott testvérével, Jánossal együtt armálist.³⁶

Báthory István 1583-ban szinyei Affra Mátét a fejedelmi kancellárián teljesített feladataiért nemesítette.³⁷ 1608-ban Báthory Gábor egy bizonyos Nádudvari Jánosnak „udvari szolgálataiért” újította meg a nemeslevelét, s adományozott címerhasználatot számára.³⁸ A fejedelemnek tett személyes szolgálat mutatkozik meg Képiró János – mezőbándi Egerházi –, valamint Képiró István – nagybányai Csengeri – armálisában, ahol a címerkép maga is utalt a két személy festői feladataira.³⁹

Ugyancsak nagy számban ismerünk nemesítő oklevelet, amelyet lelkipásztoroknak adományoztak az erdélyi fejedelmek: ilyen Bethlen Gábor armálisa keserői Dajka Jánosnak, milotai Nagy Jánosnak vagy 1629-ben a fejedelemség összes lelkipásztorának, I. Rákóczi György oklevele Hidvéghi István gyalui prédikátornak (1639) vagy I. Apafi Mihály adománya Martonfalvi Tóth György váradi, majd debreceni rektornak, professzornak s hasonlóan kisbaconi Benkő Mihály sepsiszentgyörgyi iskolamesternek.⁴⁰

Jelentős számban maradtak fenn armálislevelek a katonai szolgálat jutalmaként. Az erdélyi oklevelek esetében nem mindig maradtak ránk a kérelmek, de pl. 1641-ben a méhkeréki Dalmi család esetében egyértelmű, hogy Bihar vármegye volt az ajánló.⁴¹ Nemigen volt szüksége külön ajánlóra Balogh János fogarasi tizedesnek, aki 1609-ben a Báthoryak szolgálatában eltöltött négy évtized alatt „százszor is vére bő hullásával dicséretesen teljesített”, s ezért kapta az armálist, amely a fogarasi Malom utcában található házára is mentességet tartalmazott, vagy Belényesi Ábrahámnak, aki a fejedelmi puskások alhadnagya volt, s aki Gyulafehérváron a Tövis utcai házára szintén mentességet kapott.⁴²

Hajdúk és székelyek

■ A fejedelemség létrejötte nyomán jelentősen megváltozott a székelység kötelezettségeinek köre. Határvédelmi szerep helyett az új állam haderejét kellett adnia, de részt kellett vállalnia az adózásból is. Az egész székelysége kiterjedő szabadság a katonai kötelezettség teljesítésére alapozódott.⁴³ Amikor azonban kiderült, hogy a közösség minden tagja nem képes a katonáskodásra, felgyorsult a kötelezettséget elhárító társadalmi réteg (jobbágyság) arányának növekedése. A székely felkelés után, 1562-től megnyílt a lehetősége annak, hogy az erdélyi nemesség a Székelyföld területén is adománybirtokot szerezzen.

Ezzel együtt a székely előkelők egyéni nemesítése, birtokadományai, házassági kapcsolatai az erdélyi vármegyék területén tették lehetővé a birtokvagyon gyarapítását és a karrierépítést. Így az archaikus székely szabadságjogok megmentésének kísérletei mellett a székely nemesség felemelkedése is elkezdődött.⁴⁴

Bocskai felkelése során új kiváltságos katonaréteg szerveződött, amelynek tagjai adománybirtokot kaptak az erdélyi fejedelemnek teljesített szolgálatuk fejében. Er-

dély határán létrejött a privilegizált hajdútelepülések köre, amelyekhez a 17. század első felében a bihari ún. kis hajdúvárosok csatlakoztak. Ugyanakkor folyamatosan nőtt az egyéni nemesítettek és az adománybirtokkal rendelkező hajdúk száma.⁴⁵ A második hajdúfelkelés vezetője, Nagy András hajdúkapitány Báthory Gábortól megkapta Nagybajom várát és uradalmát, s további hajdúvezérek is birtokadományban részesültek.

Bethlen Gábornak sikerült maga mellé állítani a székelyeket és a hajdúkat. Mindkét kiváltságolt katonaréteggel külön alkut kötött. A székelyeket egyrészt a katonai alkalmasság szempontjából vette számba, másrészt át akarta tekinteni a hadakozásra nem alkalmas székelység helyzetét is. A hajdúkat feladatokkal látta el, s Rhédey Ferenc váradi kapitányt összeíratásukkal is megbízta. A hajdúk Várad fennhatósága alá rendelése ettől az időszaktól eredeztethető. A katonai irányítás mellett a bírói fellebbvitel fóruma is a váradi kapitány lett, ami tovább erősítette a fejedelemség nyugati végvárának egyébként is igen jelentős katonai szerepkörét.

A két katonaréteg kiemelt szerepe, közösen szerzett szabadsága összefüggött Erdély helyzetével. Mindkét réteg tagjai a nemességet tekintették elérendő célnak, s egyénileg többek képesek voltak megszerezni a nemesi címet, sőt az adománybirtokot is. A 17. század végi hosszú török elleni háború azonban megváltoztatta Erdély helyét, és hozzájárult a katonarétegek szerepének jelentős módosulásához is.

■ JEGYZETEK

1. Kubinyi András: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988. 63–73.
2. Kubinyi András: *Változások a középkor-végi Magyarországon*. História könyvek. Bp., 1993. Az 1498. évi 20. tc. az egyházak bandériumállítási kötelezettségéről szól, az általuk kiállított katonaság számát főpaponként, illetve testületenként határozták meg. Akire a 20. és 22. tc. nem vonatkozott, azok birtokain a vármegye szedte be az ún. „hadakozó pénzt” (pecunia exercitialis), s a jobbágyok száma alapján a megye állította ki a bandériumot is.
3. *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. I–II. Szerk. Maksay Ferenc. Bp., 1990.
4. Uo. 239–251.
5. Uo. Középszolnok vármegye 423–428, Kraszna vármegye 439–442.
6. A Báthoryak ecsedi ága magyarországi karriert épített, de Báthory Gábor a család mindkét ágának vagyonával rendelkezett. Rákóczi Zsigmond apja még zempléni köznemes, de ő maga a katonai szerepvállalás és a kereskedelemből szerzett jövedelmei révén bárói rangot szerzett, s Borsod vármegye főispánja lett. Bocskai apja szintén bihari művelt köznemes, fia azonban 1599-re a bihari portaszám 23,3%-át birtokolta. I. Rákóczi György a fejedelemség legnagyobb birtokosa is ugyanakkor a királyi országrész egyik leggazdagabb főnemese lett, harminckét uradalmából tizenkettőt már Erdélyben birtokolt. Papp Klára: *Erdélyi fejedelmek*. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, 2006.
7. Pálffy Géza: *A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században*. Történelmi Szemle 1999. 3–4. sz. Azt igazolja, hogy az udvar igyekezett lehetőségeket teremteni a magyar rendiség képviselőinek, de a magyar főnemességet a törökellenes harcokban vállalt feladataik mellett ellenérzéseik is visszatartották a bécsi hivatalviselésétől, házvásárlástól, aminek következményeit később érzékenyen észlelték. A Pozsonyban székhelyét tartó helytartó és helytartótanács nem pótolta a király és a királyi tanács hiányát.
8. Jakó Zsigmond: *Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról*. In: *Uő: Társadalom, egyház, művelődés*. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp., 1997. 91–96; Horn Ildikó: *Hit és hatalom: az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Bp., 2009. 161–170.
9. T. Orgona Angelika: *A gőncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben (1546 k. – 1648)*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, 2007. 41. 1594 novemberétől 1595 márciusáig Bocskai helyett ideiglenesen Várad főkapitányi tisztét is ellátta, s ő szervezte meg a Grazból érkező Mária Krisztierna fogadását is. Uo. 60, ill. 64.
10. Uo. 70. Az asszony visszaadta a fejedelemnek a Geszty által megszerzett Kendy-javakat (a dévai, illyei és branyicskai javakat), s cserébe kapták meg Radnótot. 1605-ben sikerült Bogáthy Menyhátnak a birtokot mint Kendy Ferenc által jogtalanul elfoglaltat visszafoglalnia, akkor már Kornis Boldizsártól.
11. Uo. 142–145. Feleségének, Pálffy Ilonának rokonságáról volt szó, hiszen Pálffy Erzsébet Daróczy Ferenc felesége volt. A kivégzett Kornis Boldizsár fia, Ferenc 1636-ban Kolozs vármegye főispánja, István nevű fia Monostoron lett jezsuita szerzetes, Borbála nevű lánya Konstancia névvel apáca lett, Csáky Anna Franciska társa.
12. Uo. 193–194.
13. Péter Katalin: *Kanizsai Orsolya (1520–1571)*. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. Bp., 1999. 67–68.
14. A 17. század végén, Erdélynek a Habsburg Birodalomhoz kerülése idejétől beszélhetünk a gyakorlat alkalmazásáról, de az már nem a fejedelemség, hanem a Gubernium létrejöttének ideje.
15. Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Erdélyi Tudományos Füzetek 273. Kvár, 2011.

16. Pálffy Géza: *Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban*. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Speculum Historiae Debreceniense 4. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2009. 15.
17. A szepesi kamarához tartozó s a vár ellátását szolgáló uradalom Szendrő városával együtt 1633-tól 16 000 rajnai forintért került Csáky István birtokába. Hornyák Gyula: *Galvács (Fejezetek a falu történetéből)*. Miskolc, 1998. 17.
18. Pálffy Géza: *A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben*. In: „...éltünk mi sokáig két hazában...” Tanulmányok a 90. éves Kiss András tiszteletére. Speculum Historiae Debreceniense 9. Szerk. Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen, 2012. 177–192.
19. Pálffy Géza: *Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban*. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Speculum Historiae Debreceniense 4. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2009. 13.
20. Uo. 180.
21. A fejedelem Bocskai Miklósnak a görögényi és vécsi birtokra vonatkozóan a Bocskai István által gyakorolt jogokat adományozta, tehát azokkal feltehetően az egykori fejedelem is élt. 1609-ben Sennyei adományozásakor szintén kivette falvait a vármegye „hatósága alól.” Dáné Veronka: „Az őnagysága széki így deliberála”. Erdélyi Tudományos Füzetek 259. Debrecen–Kvár, 2006. 40.
22. 1681-ben Esterházy Pál is megkapta a hercegi címet. II. Apafi Mihálynak is megadták a német-római birodalmi hercegi címet, miután Rabutin generális kíséretében Bécsbe ment, kénytelenségből átadta a töröktől kapott ahdnámét, és tisztes fogságba került.
23. Jakó Zsigmond: *Belső Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban*. In: *Szolnok-Doboka magyarsága*. Szerk. Szabó T. Attila. Ds–Kvár, 1944. 88.
24. A vármegyei tisztségek választásáról, tartalmáról bővebben Dáné: i. m. 43–66.
25. A fejedelmi udvarról legújabbán Jeney-Tóth Annamária: „...Urunk udvarnépe...” *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadaskönyvek tükrében*. Speculum Historiae Debreceniense 11. Debrecen, 2012. A választott tisztségviselők járandóságát, a vármegyék szükségleteire külön kivetett adók tették lehetővé.
26. T. Orgona Angelika: i. m. 28.
27. Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori levélkeresői*. Erdélyi Múzeum 2010. 3–4. sz. 57, 59, 61, 65, 67.
28. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei*. I. Erdélyi Történelmi Adatok VIII. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kvár, 2006. 18.
29. Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely requisitorai (1556–1690)*. Doktori értekezés, kézirat. Kvár, 2012. 30.
30. Szabó István: *A jobbágy nemesítése*. Turul 1941. 1–2. sz. 11–21.
31. Szálkai Tamás: *Armálisok és armalisták a kora újkori Biharban*. Doktori (PhD) értekezés kézirat. Debrecen, 2010. 10. A tanúsítvány a váradi káptalan előtt kelt, lelőhelye HBML IV. A. 12/b. 3. cs. Osváth hagyatéka, vegyes iratok
32. A forrást közreadja Papp Klára. In: *Várostörténeti források. Erdély és a Partium a 16–19. században*. Szerk. Papp Klára – Gorun-Kovács György – Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2005. 69.
33. T. Orgona Angelika: i. m. 29.
34. Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori levélkeresői*. Erdélyi Múzeum 2010. 3–4. sz. 61. Úgy értékelni, hogy a kolozsvári polgárok számára azért is vonzó a levéltári szolgálat, mert ennek révén megnyílhat számukra a nemességbe kerülés útja. Az általa hozott példák azonban inkább adománybirtokok szerzését dokumentálják.
35. Uo. 103; Szálkai Tamás: *Armales Transylvanorum*. Válogatás az erdélyi fejedelmek címeradományaiából. Máriabesnyő-Gödöllő, 2009. 14. az oklevelet nemességmegújítónak tartja.
36. Uo. 36. 1605. június 8., Kassa I. Rákóczi György görgei Kovács Istvánnak, udvari familiárisának és kovácsának 1636-ban (80.), Bogdány Miklósnak, a gyulafehérvári uradalom gazdatisztjének 1647-ben (90.), dési Széki Sándornak, a szentpéteri fejedelmi curia provisorának 1652-ben (98.), kopacseli Boér Lászlónak, a fogarasi vár provisorának 1674-ben (114.) I. Apafi Mihály adott armálislevelet.
37. Szálkai: i. m. 30.
38. Uo. 58.
39. Uo. 25. Mindkettőt I. Rákóczi György nemesítette, az előbbi a gyulafehérvári palota mennyezetének festéséért.
40. Uo. 70, 72, 74, 84, 106, 124.
41. Uo. 11.
42. Uo. 25.
43. *A székelység története a 17–19. században*. Tanulmányok. Válogatta, összeállította Egyed Ákos és Magyarai András. Csíkszereda, 2001.
44. Balogh Judit: *A székelység kialakulásának folyamata*. Erdélyi Tudományos Füzetek 254. Kvár, 2005.
45. Szendrey István: *Hajdú-szabadságlevelek*. Debrecen, 1971.